

O moralnoj odgovornosti prema prošlosti i sadašnjosti

Davor Rodin

Knjiga Christiana Meiera *Zapovijed zaborava i neotklonjivost sjećanja* je dobar povod da se raspravi o prošlim nepravdama i zločinima, kakvi su se dogodili i u nas tijekom Drugoga svjetskog rata i Domovinskog rata

U tjedniku *Der Spiegel* od 26. srpnja 2010. objavljen je razgovor s uglednim njemačkim historičarem antike Christianom Meierom pod naslovom "Pomirenje i zaborav". Razgovor je vođen u povodu pojave nove Meierove knjige *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns* (München, 2010) ili *Zapovijed zaborava i neotklonjivost sjećanja*. Knjiga je dobar povod da se o prošlim nepravdama i zločinima, kakvi su se dogodili i u nas tijekom Drugoga svjetskog rata i Domovinskog rata, raspravi s moralnog stajališta. Posjedujemo preobilnu građu o toj temi u različitim medijima: od znanstvene historiografije do umjetničkih djela, od političke publicistike do filmova. U tu široku ponudu ubraja se i članak Marije Crvelin, objavljen u *Vjesniku* 23. rujna 2010, u kojemu autorica piše o zločinima totalitarizma i, usput, o Miroslavu Krleži.¹ Nju zanima zašto se u nas pretežno piše o zločinima nacizma i fašizma, a manje ili nedovoljno o zločinima komunizma. Ne ulazeći u motive koji su autoricu potaknuli da se javno upita zašto je u nas na udaru više desni nego lijevi totalitarizam, nastojat ću promotriti raspravu o dva totalitarizma s pozicije s koje se vidi i ono što takve rasprave nemaju u vidu.

Kako se potomstvo i preživjeli sudionici odnose prema zločinima u prošlosti, to jest kako su bivši zločini nazočni u današnjici, bilo u svijesti ljudi bilo u različitim dokumentima? Napose nas zanima razlika između zločinačkog djelovanja i njegove prisutnosti u sjećanjima pojedinaca i skupina te u različitim dokumentima (knjigama, sudskim presudama, spisima različitih vrsta, memoarima, dnevnicima, novinskim člancima, filmovima). Razlika između stvarnih zločina i oblika njihove medijske prisutnosti u suvremenosti vidljiva je, primjerice, iz sjećanja Alfreda Pala o robijanju na Golom otoku koja je evocirao pred filmskom kamerom Antuna Vrdoljaka. Pal priča o užasima koje

Davor Rodin, profesor emeritus Fakulteta političkih znanosti. E-pošta: drodin@fpzg.hr

je doživio bez emocija i ogorčenja. On ne tereti svoje mučitelje. O robijanju govori kao da se nije dogodilo njemu. Prema vlastitom sjećanju i patnjama odnosi se kao prema drugom mediju, "kao prema knjizi koju je pročitao", isključujući iz svojih sjećanja samoga sebe kakav je sada i ovdje. Vlastitu sudbinu ne prika-

Napose nas zanima razlika između zločinačkog djelovanja i njegove prisutnosti u sjećanjima pojedinaca i skupina te u različitim dokumentima

zuje kao mržnjom obuzeti osvjetnik. Svoja je sjećanja prenio u govor tako da budu razumljiva drugima, a ne da druge opteretiti mržnjom.² Prenošenje kompleksnih osjećaja i sjećanja u govor dovelo je do *desubjektiviranja* doživljaja. U govornoj komunikaciji subjektivne patnje postaju predmet drugih svijesti koje, naravno, ne osjećaju te patnje, nego doznaju da ih je propatio netko drugi. Prepričavanje vlastitih sjećanja jest njihova prezentacija u drugom mediju: u govoru, u pismu, pred kamerom. Dakako, ni Pal ne može opet doživjeti ono što je doživio. Vlastite boli, pretrpljene nepravde i poniženja prisutni su samo u njegovu pamćenju i sjećanju, daleko od živih strahota. Postavljam, poput Meiera, pitanje o odgovornosti onih koji danas govore o prošlim strahotama totalitarizma na temelju različitih sekundarnih izvora i koji se s moralnom indignacijom odnose prema strahotama koje sami nisu doživjeli. Prepričavači strahota, koji siju mržnju ili ljubav u posve drugačiju stvarnost od one u kojoj su se zločini događali, morali bi razlikovati ono što se dogodilo od različitih medija u kojima je to sačuvano i tako preparirano doprlo do njih.

Meier je svoj spis usmjerio protiv razorne retorike onih koji na temelju *nedoživljenih* strahota Drugoga svjetskog rata unose nemir u život suvremene zajednice. Poručio im je: *ne zaboraviti nego naučiti, oprezno se ophoditi s neotklonjivim sjećanjima na prošle zločine*. Oni koji kopaju po tuđim patnjama, zlostavljanjima, nepravdama i strahotama moraju položiti račun o tome što ih danas i ovdje, dakle *post festum*, pokreće da to čine. Žele li priprijetiti osvetničke pohode protiv počinitelja nedoživljenih zločina i pokrenuti zlokobni kotač permanentnog osvećivanja za zločine koje su pretrpjeli drugi? Ili samo upozoravaju na prošle strahote kako se one ne bi ponovile? U svakom bi slučaju morali zauzeti stav prema samima sebi i, poput Alfreda Pala, objektivno progovoriti o vlastitim motivima djelovanja.

Kod nas je još uvijek u optjecaju čudna teza da se o sadašnjosti može govoriti objektivno tek s *historijske distance*, tek onda kada sadašnjost prijeđe u knjige, dokumente, sjećanja, te postane medijski i politički neutralna, naime kada prijeđe u historio-grafsku građu, pa se historičar više ne treba bojati da će izgubiti glavu bude li kritički pisao o Hitleru ili Staljinu. Historičar koji očekuje da će mu vrijeme omogućiti da bude objektivn upada u zamku moralne odgovornosti zbog moralnog zakazivanja u živoj sadašnjosti. I kada analizira prastaru prošlost u kojoj nije sudjelovao, pa za nju nije ni odgovoran, historičar mora jasno

razlikovati historio-grafsku građu koju analizira od onoga što se zbiljski moglo dogoditi. Moderno nas mišljenje upozorava na to da za objektivnost nije potreban vremenski odmak od povijesnih događaja kako bi se oni mogli slobodno i samovoljno tumačiti na temelju sekundarnih izvora. Objektivnost treba tražiti u vlastitome prezentnom odnosu prema ireverzibilnoj, jednokratnoj i neponovljivoj, do smrti opasnoj bivšoj ili današnjoj sadašnjosti. Objektivnost treba tražiti u odnosu prema nama samima sada i ovdje, u trenutku u kojemu analiziramo ili se na neki način odnosimo prema bivšem ili sadašnjem zlu. Zločini totalitarnih režima, fašizma i komunizma, danas su nazočni u svojoj gramatičkoj dekonstelaciji, dakle u prošleme gramatičkom vremenu, ali se nisu zbivali u gramatičkoj nego u živoj zbilji. Oni koji danas moralno, pravno ili politički osuđuju gramatički prikazane zločine ne smiju zaboraviti da oni sami nisu sudjelovali u tim zbivanjima ni na kojoj strani, pa se moraju upitati čemu zapravo sude: gramatički prikazanim sjećanjima na te zločine ili zločinima samima? Zbiljskim su zločinima sudili oni koji su bili u njihovu vrtlogu, ljudi koji su se svakoga časa, u realnoj *hermeneutičkoj situaciji* a ne u sigurnome gramatičkom vremenu, odlučivali što da čine: da se bore, da bježe, da se skrivaju, da šute, da govore?

Mrtvoga Miroslava Krležu nije danas moguće moralno tere-titi, ako pod moralom mislimo na oblik praktičkog djelovanja, a ne na odnos prema verbalnim dokumentima iz njegova života. On je realno djelovao u realnim zbivanjima, a to su činili i oni koji su s njim dijelili život.³ Oni koji ga danas moralno optužuju moraju imati na umu da ne optužuju Miroslava Krležu nego različite dokumente iz njegova života, a to je posao koji nema obilježja praktičkog djelovanja i ne traži moralnu hrabrost i odlučnost sada i ovdje. Od njih se traži samo kritički odnos prema motivima vlastitog prekopavanja po gramatički stiliziranim tragovima Krležina života. Krležin se život *nije odvijao ni jučer, ni danas, ni sutra, nego izvan i prije tih gramatičkih oblika vremena*. One koji se sada i ovdje moralno, pravno i politički okomljuju na Krležin život treba upozoriti na bitnu razliku između *gramatičkog prezenta i djelatne izvangramatičke sadašnjosti*. Ta bi ih razlika morala upozoriti na oprezno ophođenje s upamćenim ostacima Krležine sudbine.

Postavljam pitanje o odgovornosti onih koji danas govore o prošlim strahotama totalitarizma na temelju različitih sekundarnih izvora i koji se s moralnom indignacijom odnose prema strahotama koje sami nisu doživjeli

Imajući to u vidu, Meier na primjerima odnosa Grka prema strahotama iz Peloponeskog rata upozorava da se mir među zavađenim građanima ne može temeljiti ni na osobnom prikri-

vanju strahota, ni na njihovu prisilnom zaboravu, potiskivanju i prikrivanju, ali ni na moralno neodgovornom preinačavanju, uljepšavanju ili nagrđivanju strahota koje su se dogodile drugim pokoljenjima. Mir se može postići ako se osvijesti da oblik ili medij u kojemu nam je prošlost prezentna nije identičan

Pobjednici se moraju zadovoljiti pobjedom i radi mira među građanima odustati od osвете, a pogotovo suzbiti osvetnički žar onih koji nisu pridonijeli pobjedi, nego su se u nju bez rizika ušuljali

onome što se dogodilo i ako se prema toj gramatičkoj danosti uzmognemo odnositi s moralnim dostojanstvom. Bivši zločini i moralna kazivanja prošlih generacija više nam nisu dostupni, ali upravo zato ne smijemo u analitičkom istraživanju tih ostataka ispustiti naš odnos prema njima i dostupnim sekundarnim izvorima: sjećanjima, pamćenjima, zapisima, pričama, glasinama. Zločine nije moguće zaboraviti. Oni su prisutni u tim ostacima, pa pretraživanje tih ostataka u različitim medijima koji su ih sačuvali od zaborava mora biti na razini moralne odgovornosti sada i ovdje. Mi smo, sada i ovdje, moralno odgovorni za svoj stav prema tim reliktima prošlosti. Prema vlastitom stavu trebamo i možemo sačuvati objektivnu distancu, jer samo tako možemo biti moralno uračunljivi. Zagovarati ubijanje djece naših neprijatelja moralno je nedopustivo prema svakom određenju čovječnosti. Moramo znati zašto nešto iz prošlosti vrednujemo pozitivno, a drugo odbacujemo kao zazorno.

Smisao je moralnog stava u sigurnome kabinetskom pretraživanju medija u kojima je sačuvana prošlost *suzbijanje ideološke zlouporabe zapamćene prošlosti*. Ima, naime, pojedinaca koji se samovoljnim pristupom izvorima prošlosti u kojoj nisu sudjelovali žele verbalno osvećivati kako bi tako uskočili među zbiljske pobjednike i prisvojili tuđe zasluge koje nisu stekli vlastitim moralnim, političkim i pravnim djelovanjem kada je ono doista bilo na dnevnom redu. Pobjednici se moraju zadovoljiti pobjedom i radi mira među građanima odustati od osвете, a pogotovo suzbiti osvetnički žar onih koji nisu pridonijeli pobjedi, nego su se u nju bez rizika ušuljali.⁴ Moramo se suočiti s time da je mir među građanima važniji od *rigidne pravde* i *ideološkog fanatizma*. Inzistirajući na osveti onima koji su u prošlosti moralno kazivali i činili nepravde, ne preispitujući pritom motive njihova progona sada i ovdje, ulazimo u đavolji krug permanentnog osvećivanja za nedjela koja nam se osobno nisu dogodila, ali bi ih naše nekritičko ideološko preinačavanje moglo nanovo izazivati⁵ i tako opet ugroziti mir među građanima.

Meier to izvanredno osjeća kad napominje da opravdano distanciranje od nacizma i komunizma može često prikrivati ono što smo sami pridonijeli fašizmu i komunizmu dok smo u tim režimima djelovali ili šutjeli. Dakako, zamiranje revnosti u

sudskom kažnjavanju svih sudionika komunističkih i fašističkih zločina i nepravdi nije izbrisalo iz sjećanja i pamćenja sudionike tih zbivanja. Ako se komunistički zločini i nisu do kraja rasvijetlili i ako lustracije nisu pedantno provedene, jer su nakon velikih promjena mnogi preokrenuli kabanicu ili su se pravili gluhi i slijepi za vlastita kazivanja, to ne znači da su njihova moralna i politička kazivanja zaboravljena. Stalno će se pojavljivati svjedoci i buditi sjećanja ne samo na one koji su zlo činili, nego i na one koji su se u zla vremena zlu suprotstavljali, a kasnije su prešućivani kako bi ih se istisnulo iz redova pobjednika u koje su uskočili mnogi nezaslužni bukači i ideolozi.

Riječ je, naposljetku, o tome kako se ophoditi sa sjećanjima i pamćenjima a da se ne uglavinja u nove nepravde i zločine samo zato da bi se prikrla vlastita moralna odgovornost. Paušalno distanciranje od zločina totalitarnih režima moglo bi poslužiti prikrivanju vlastite prošlosti i vlastitog moralnog kazivanja kako bi se tako pripremio teren za nova moralna kazivanja,⁶ jer smo mi jedini koji *sada* i *ovdje* možemo činiti ili suzbijati zločine. Kopkanje po osobnim sjećanjima na zločine, kao i pretraživanje dokumenata o prošlosti moraju voditi računa o vlastitoj odgovornosti pretraživača. Prekopavanje po sjećanjima i dokumentima moglo bi poslužiti kao veo iz kojega se priprema teren za nove zločine i nepravde. U tome je golemo odgovornost svih nas koji ne možemo ništa zaboraviti, pa se tim više moramo naučiti ophoditi s vlastitim sjećanjima kako ne bismo izazvali nove nesreće. To je, po svojoj prilici, navelo Alfreda Pala da o vlastitoj patnji govori kao da ju je neutralno i bezbolno promatrao. To je, napokon, i poruka Christiana Meiera današnjoj generaciji Nijemaca. Oni ne smiju zaboraviti zločine otaca, nego ih se stalno moraju sjećati kako bi, sjećajući se tih zločina, *moralno* suzbili porive onih koji bi ponovno *ideološki* zakuhalo katastrofu u kojoj su nestali milijuni života te u prah i pepeo pretvoreni europski i njemački gradovi. Njima Meier poručuje, a i mi čujemo tu poruku: *Ne zaboravite! Sjećajte se prošlosti s moralnom odgovornošću radi mira među građanima sada i ovdje!*

Bilješke

- 1 <http://www.vjesnik.hr/html/2010/09/23/Clanak.asp?r=sta&c=1> (pristupljeno 17. siječnja 2011).
- 2 Imre Kertesz je pisao o svojim doživljajima u njemačkome koncentracijskom logoru s takvom objektivnom zatajom vlastitosti da je za tu knjigu dobio Nobelovu nagradu.
- 3 "Moralni sudovi su nužni, ali nisu konstitutivni za ono što se nekad dogodilo" (Reinhard Koselleck, *Zeitschichten*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp, 2003, str. 16).
- 4 Marija Crvelin se pita zašto u Hrvatskoj nije izvršena lustracija nad lijevim radikalima. Nju ne zadovoljava pobjeda demokracije nad totalitarizmom, ona traži više, sudske procese, kao da moralna osuda nije ništa, kao da ljudi ne znaju tko su poraženi i kao da poraz nije kazna.
- 5 Moderna teorija to vodi pod pojmom *reentry*. Fašizam i komunizam mogli bi se ponovno vratiti ako iz našeg živog sjećanje izbrišemo uspomenu na strahote koje su izazvali, i ako ih zaboravom i potiskivanjem pripremimo za novi nastup.
- 6 Usporedi Ch. Meier, str. 61. ■